

կան պետութիւնն էր, ուստի երբ առիթը կը ներկայանայ, կը յիշէ սոսկապէս իւրաքանչիւր դաւառները իրենց անուամբ, Արզոն, Պետ Տասան, Պետ Զարդա, Պետ Պաղէշ եւայլն. յաճախ ունի լեռներ կամ բարձր լեռներ յորջորջումը, որոնք երբեմն Մասեաց Տաւրոսական շղթան են, երբեմն ալ Խոաղբաս — Զակրոսի շղթան, որ նաեւ ուրիշ հին պատմաց քով ալ յիշուած ունինք մանաւանդ երբ Կաւկասիայի հոգաւոր ճակատամարտէն վերջ կը նկարագրեն յաղթական Աղեքսանդրի առջեւէն պարտուած Դարեհի փախուստը Հայաստանի այս լեռներու վրայով: Արեւելեան ժամանակագրութիւնն ալ, երբ կը պատմէ Պարթեաց պետութեան կործանումը Սասանեան Արտաշրի Պարսիկներու ապստամբութեամբ, կը գրէ (27 Ապրիլ Դժ 224) «Ամէնքը դէպի բարձր լեռները փախան եւ իրենց երկիրները եւ իրենց հարստութիւնները զոր ունէին քաղաքներու մէջ պահուած թողուցին Պարթեաց (Պարսից)»: Կ'ըսէ նաեւ թէ ինչպէս Պարսկական այս յաղթանակէն վերջ եւ անոնց յԱրեւելս տիրապետել սկըսած միջոց քրիստոնեայք շատ վախցան որ

յաւելու, որ այդ դաւառը Հայկական Առաքելութեան բաժնին պատկանելուն համար հաւանորէն յիշուած է. (Sophene) Wenn diese Landschaft in unserer Chronik nicht erwähnt wird, so geschah es vielleicht deshalb, weil sie armenisches Missions-

մի գուցէ ի սայր սուսերի ջարդուն, սակայն աստուածային Նախախնամութիւնը պահպանեց, որովհետեւ ժամանակը տակաւին չէր եկած, ինչպէս ուրիշ առթիւ կ'ըսէ այլուր: Նա մանաւանդ ընդհակառակն կը յաւելու, որ ի սկիզբն թագաւորութեան Պարսից, Քրիստոնեայք խաղաղութիւն ունեցան եւ կրցան տարածուիլ ու ծաւալիլ: «Գիտցի՛ր, ո՛վ ամենասիրելի Փենիքս, այն տարին յորում պարսիկք բոլոր Արեւելքի տիրացան, շատ քրիստոնեաներ կային ամէն դաւառներու մէջ. յԱրեւմուտս եւ յԱրեւելս: Սակայն Արեւմուտքի մէջ հալածումները երբեք չէին հանդարտեր եւ ամէն օր քրիստոնէից արիւնը կը հոսէր ատեաններու եւ հրապարակներու մէջ եւ երբեք խաղաղութիւն չկար հոն: Սակայն մեր քով այս ամէնը գոյութիւն չունէր, որովհետեւ թագաւորները ամէնօրեայ պատերազմներով խռոված, յոգնած էին եւ տակաւին ծանր հալածումներ մեղի դէմ չէին յարուցուիլ: Անոր համար աւետարանական քարոզութիւնը կրցաւ մեր մէջ իր ոստերը արծակել մինչեւ ի ծով եւ մինչեւ ի դետո՛ւ իր շառաւիղները»:

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԱԻԳԵՐ

gebiet war. — Sachau Eduard, DIE KRONIK VON ARBELA, Abhandlungen der Königl.-Preuss. Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1915. Philos. — Histor. Klasse N. 6.

ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ Ս. Գ. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ

Ս. ՍՈՓԻԱՅԻ ՄԷՋ

1921 թուականին Պոլիս կը գտնուէի: Քաղաքական յեղաշրջութեանց եւ մեծամեծ ակնկալութեանց շրջան մը կ'անցնէինք Բոսպորի չքնաղ ավերուէն վրայ: Կը նայէի հին Բիւզանդիոնի անմահ յուշարձանին, որ Յուստինիանոսի գոչել տուաւ. «Սողոմոն, յաղթեցի քեզ»: Յաղթեց, բայց կոպիտ պատ մը դրսէն, եւ դեղնորակ դժգունութիւն մը ներսէն՝ եկան ծածկեցին օր մ'անոր փառքը: Այդպէս կը պահանջէր անապատի մարդարէին ձայնը:

Ի՞նչ պիտի պատահի Ս. Սոփիայի, կը խորհէի ես, երբ յանկարծ պարագայից բերմամբ մահիկը վերանայ անոր կատարէն: Եւ ժողովրդի ձայնին մէջ (14 Յլս.) մրցի յողուած մը, ուր կը խորհրդածէի. — Բաղմադարեան եկեղեցին բաղմադարեան մղկիթ մ'է դարձած: Սակայն քաղաքակիրթ ձեռքերու մէջ երբ անցնի, պէտք է պատուէ հանէ իւր նսեմ չապիկը, եւ վերգեցնու իւր փառքը: Շարունակել պահել զայն այնու հետեւ անկարելի է. եկեղեցւոյ վերածել՝ վիրաւորիչ և անհանդուրժելի տեղւոյն քաղմութեան: Ուրեմն պատշաճ է՝ որ Ս. Սոփիա նորոգուի եւ թանգարան մը դառնայ:

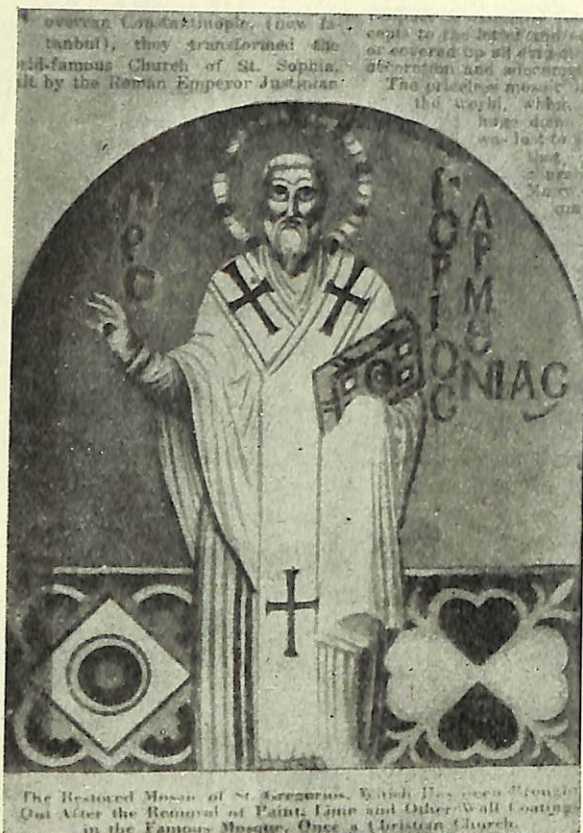
Այս ծրագիրն էր որ ի գործ դրուեցաւ գրեթէ տասը տարի յետոյ (1931ին): Մի՛ թէ գործադրիչները կարգացե՞ր էին առաջարկութիւնս: Չեմ յուսար. այլ ողջմտութիւնն էր որ խօսեցաւ ինձ, եւ նոյնն ապա խօսեցաւ եւ այլոց. եւ ի դուռն հանեցին այդ գործը մասամբ, ի լոյս բերելով մեծ տաճարին խճանկարներուն զեղեցկութիւնը:

Եւ ահա, ո՛վ զարմանք, այդ նկարներուն մէջ ի յայտ եկաւ Հայոց առաքելոյն կենդանագիրն ալ, եւ արձագանգը տարածուե-

ցաւ ի սփիւռս հայութեան, անոր նմանութեան հետ միասին՝ զոր տեսայ եւ ես, իսկոյն կազմեցի դատաստանս ու լռեցի: Մեր լրատուաց բնական ու համաձայն համոզումն եղաւ՝ հանել նկարը եկեղեցւոյն կառուցման ժամանակը, 2 դար: Չայնակից եղաւ այլոց եւ Անահիտ (Յլս. — Հոկ. 1932), յառաջ բերելով պատկերն ալ, եւ յայտարարելով զայն «յօրինուած Յուստինիանոս կայսեր օրով» եկեղեցւոյն չինութեան հետ, եւ յարելով. «Ինչ որ Հայոցս համար մասնաւորապէս շահեկան է եւ նոյն իսկ յուզիչ, Լուսաւորչին դիմանկարն է, հայ մեծ Քարոզչին մահէն երկու դար յետոյ յօրինուած»:

Յատկապէս կը կոչեմ Մտածման եւ Արուեստի հանդիսիդ տեսութիւնը, որովհետեւ մեր նիւթին քննութեան համար կարեւոր էին այդ երկու չեղադրածներս ալ, զորս միւս առօրեայ թերթերէն չպիտի կարենայինք անչուտ պահանջել: Սակայն եւ Անահիտ չուզեց տալ մեզ ատոնց ապացոյցը, եւ նոյն իսկ ΓΡΕΓΟΡΙΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (Գրիգորիոս Հայաստանի՝) կարդացած էր Popiōc Armeniac: Եւ ես շարունակեցի լռութիւնս:

Ութ տարի անցաւ. եւ ահա վերջերս ամերիկաբնակ բարեկամ ազգային մը, Ատուր Յր. Եաղուպեան, յոյց ինձ Լուսաւորչի կենդանագրին օրինակ մը (ՁԼ 1), իւր մէկ յողուածով հանդերձ՝ որ այս տարի լոյս տեսած էր Մար Օրի մէջ (Յնր. 12). եւ յորում կը գեկուցանէր իւր թափած ազգասիրական ջանքերը՝ տարածելու զայն Ազգիս մէջ, եւ անոր գտած ընդունելութիւնը: Կը դառնար կը կրկնէր եւ ինք՝ թէ «Ոճանկարը մօտ 13 դարու ամենահին մէկ պատկերն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին»։ Թէ ի՞նչպէս

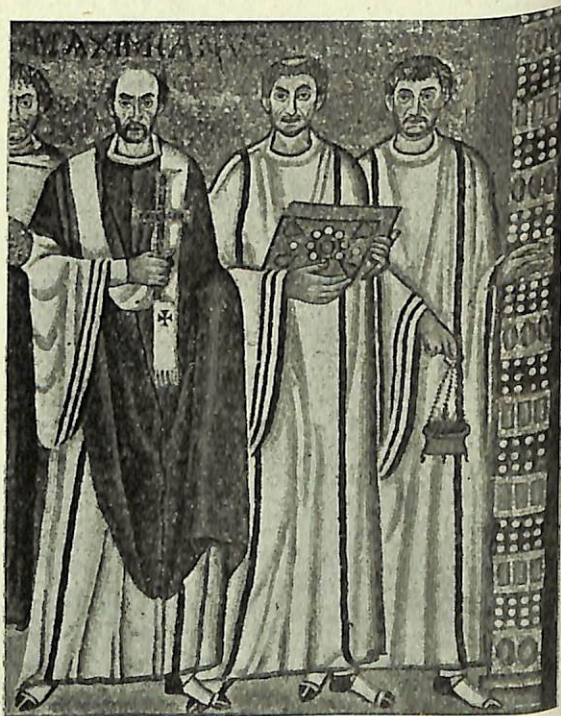
Ձեռ. 1. Լուսավորիչ Ս. Ստեփանյանի մէջ

«Բիւզանդական կայսերը պատիւ ըրած են» Հայոց՝ իրենց լուսատուն զետեղելով մեծ մայրաքաղաքին կաթողիկէին մէջ. եւ թէ «պէտք է գիտնալ անոր յարգը, եւ աւանդել զայն նոր սերունդին՝ ի ներշնչում եւ որպէս անմահ կտակ»: Պատշաճ էր՝ որ Պարոնին ազնիւ ուշադրութեան պատասխան մը տայի, եւ այս է որ ստիպեց զիս խղել լուսթիւնս:

Արդարեւ թէ ամէն գիտակից հայ զգալու է արժէքն այդպիսի նուիրական հնութեան մը, անշուշտ բոլորէն աւելի ինձ կը մնար զգալ զայն՝ որ հայ տարազի պատմութեան հատոր մը լեցուցած էի, եւ զուրկ մնացած մեր եպիսկոպոսական տարազին այդ հնագոյն եւ անգին օրինակէն, զոր գործիս հրատարակութեան ժամանակ (1923) չունէի տակաւին: Բայց եկ տես՝ որ պատկերը տեսած վայրկեանէս յուսախաբ եղած էի, եւ նկատած մեր ազգայնոց ինքնախաբութիւ-

նը. զի այդ պատկերը չէր կարող նստիլ Ձ դարու մէջ: «Արուեստը» կը պահանջէր համեմատել զայն զանազան դարերու օրինակաց հետ, եւ պիտի տեսնուէր իսկոյն ատոր աննմանութիւնը Ձ դարու եւ առ հասարակ հնագոյն ձեւերու հետ: Իսկ «մտածումն» օգնութեան պիտի հասնէր այդ համեմատութեան, եւ մատնանէր իսկական ժամանակն ու ծագումը Լուսավորչի զիմանկարին: Բայց այդ երկուքն ալ թերացան իրենց դերին մէջ, զոր պիտի ստիպեմ կատարել տալ այս տեղ:

Հռաւենյայի Ս. Վիտալ եկեղեցին կայ, Ձ դարու կիսէն, ուստի ժամանակակից Ս. Ստեփանյանի, յորում խճանկարուած է նոյն քաղաքի Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը: Այդ նկարը, տպուած նաեւ Հայ Տարազի պատմութեան մէջ, դնենք հօս նոյնպէս (Ձեռ. 2): Համեմատութեան ուրիշ եզր մ'է, կարելու մեզ, Բարսեղ Բ կայսեր (976-1024) նկարազարդ Յայտաւորքը, եպիսկոպոսական բաղմամբիւ կենդանադրերով, պահուած ի Վատիկան եւ հրատարակուած նմանահանութեամբ: Պէտք է դիտենք եւս՝ որ

Ձեռ. 2. Մաքսիմիանոս Ս. Վիտալի մէջ

սրբազան տարազն ի սկզբան նոյն էր արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցեաց մէջ, եւ մինչեւ ժամանակ մը միասին ենթարկուէր է յեղաշրջութեան՝ դարերու ընթացքին:

Արդ՝ բաղդատելով իրարու հետ Ս. Վիտալի եւ բարսեղեան Յայտաւորչի ձեւերը,

Ձեռ. 3. Լուսավորիչ Աղթամարայ Ս. Խաչի մէջ

կը տեսնենք անոնց մէջ զգալի տարբերութիւններ, յորս Լուսավորչի կենդանադրը կը զուգընթանայ բոլորովին բարսեղեանց հետ, իրեւ անոնց մին:

Մաքսիմիանոս կը կրէ նախորտին ներքեւ պատմութեան մը՝ շատ լայն թեզանիւններով. իսկ միւսերունն ատոր կիսուն չափ լայն ու կարճ է, եւ այդ պատճառաւ ոչ միշտ տեսանելի, ինչպէս է եւ Լուսավորչին վրայ: Ս. Վիտալինը գօտելոյց է, իսկ բարսեղեանը ոմանք նոյնպէս եւ ոմանք գօտելոր, ինչպէս է եւ Լուսավորիչը, յայտնի պըրկուած մէջքէն: Կայ եւ նախորտը կամ արտաքին չուրջաւոր, որ հաւասար է բոլորին վրայ:

Մեծապէս կը տարբերի եւ յոյժ կարելու է եմփոքորնը, որ Մաքսիմիանոսի վրայ ձգուած է լայն ու թոյլ կերպով, կախուած մասն ընկած ձախ կողմէն վար, եւ թուրու-

թեան պատճառաւ կարճ մնացած: Միւսերուն՝ ատոր հակառակ պրկուած եւ ամփոփ բռնուած է լանջաց վերեւ, ձեւով երկուստեք համաչափ, եւ ծայրը կախ կեղերունէն՝ ու կ'իջնէ մինչեւ վար. իսկ խաչը՝ փոքր, հաւասարաթեւ ու ցրուած Մաքսիմիանոսի վրայ. ուր բարսեղեանց խաչը մեծ է, վերին

ու ստորին թեւերն երկայն, եւ թուով երկու, լանջաց վըրայ եւ զուգադիր: Ասոնց հետ բոլորովին նոյն է Լուսավորչին ալ: Միով բանիւ Մաքսիմիանոսի եմփոքորնին վրայ կը տեսնենք նախնական պարզութիւնը, եւ այլոց՝ զարգացումը, որ գոյացած է ժամանակի շրջանին մէջ:

Եւ այս հիմնական զանազանութիւնը կը հաստատեն ուրիշ բաղմամբիւ օրինակներ եւս: Հոռոմայ Ս. Ագնեսի մէջ խճանկարները կան Քսիմաքոս եւ Ոնորիոս Ա պապերուն, մին Ձ դարու սկիզբնէն, եւ միւս է դարու երկրորդ քառորդէն, որոց եմփոքորները նման են Ս. Վիտալի ձեւին: Ընդ հակառակն

կան միջին դարէն հայկական պատկերներ, որոնք բարսեղեանց ոճին կը հետեւին, որովհետեւ այդպէս կը պահանջէր ժամանակի սովորութիւնը: Այսպէս ունին Աղթամարայ Ս. Խաչի Լուսավորիչը՝ Ժ դարու առաջին քառորդէն, եւ Կոստանդնի պահարանին՝ 1293 էն (Ձեռ. 3), որոց առաջնոյն եմփոքորնը զարգացած է չափաւորապէս, եւ երկրորդը՝ կատարեալ է, եւ նման Ս. Ստեփանյանի Լուսավորչին:

Այս բոլոր համեմատութենէն յետոյ կըրնանք վճռականապէս հետեւցնել՝ թէ Ս. Ստեփանյանի Լուսավորիչը կապ չունի Ձ դարու հետ, եւ միջնադարեան գործ մ'է: Բայց ի՞նչպէս մեկնել ատոր մուտքը Բիւզանդիոնի կայսերական տաճարին մէջ այդ չըջանին. կամ ի՞նչպէս կրնար թոյլատրել զայդ հերձուածն ու հակառակութիւնը, որ կար Հայոց եւ Յունաց մէջ: Եթէ խնդիրն զգաց-

ման մնար, եւ ոչ Յուստինիանոս պիտի ուզէր այդ չնթումն ընել Հայոց, որոնք եթէ Ս. Սոփիայի կառուցման ժամանակ (աւարտած 537ին) դեռ պաշտօնական բաժանում չէին գոյացուցած, ինչ որ պիտի պատահէր 591ին՝ Դուռնայ Ժողովով, բայց պղտորութիւնն սկսած էր: Դարձեալ՝ մինչ կը ջանար կայսրը Պարսից հետ հաշտ ապրել, չէր կարող աչք տնկել մեծ Հայաստանի, եւ Հայերը շողմեւելու հնարներ ձեռք առնուլ: Ոչ ալ իւր տաճարին մէջ հաւաքած էր տիեզերական եկեղեցւոյ բոլոր սրբոց պատկերները, որպէս զի հարկադրուէր մեր Լուսաւորին ալ դնել անոնց մէջ:

Բայց այս դիտողութիւններէն աւելի հզօր է արուեստին ձայնը՝ զոր լսեցինք. եւ որոյ հետ կը ձայնակցի պատմութիւնն ալ՝ փոխադրելու զԼուսաւորիչ ի միջին դար: Ծանօթ է ժ. դարուն մեր Տրդատ ճարտարապետը, կառուցող Անուոյ կաթողիկէին, Արդիւնայի եւ ուրիշ նշանաւոր եկեղեցեաց: 989ին երբ երկրաշարժ մը վերէն վար ճեղքեց զՍ. Սոփիա, եւ կը սպառնար կործանումը, հօն դիպեցաւ հայ ճարտարապետը. եւ ինքն իսկ, կը դրէ Ասողիկ, առաջնորդեց անոր նորոգութեան, «իմաստուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զշինելն», որ քան զառաջինը դեղեցիկ եղեր է (Գ, Իէ):

Կրնանք ուրեմն առանց վարանման եզ-

րակացնել՝ թէ Տրդատայ ազգասիրութեան գիւտն եղաւ խճանկարել նոյն տաճարին մէջ Հայոց Լուսաւորուն, որպէս զի անոնց յիշատակը մնար հօն հաստատուն, եւ հայտեաց բիւզանդացիք յանձին անոնց հօր՝ ակամայ մեծարէին որդիքն իսկ: Այս հետեւութեամբ՝ նկարին հնախօսական ձեւը, ժամանակն ու կերտողը կատարեալ ներդաշնակութեամբ կը կապուին իրարու հետ. եւ կը հրաւիրեն զմեզ չնմարել այդ նկարին մէջ անգոյ պատկերներու շոյալումը մեր ազգին՝ կայսերաց կողմանէ, եւ զսպել մեր դիւրայորդոր յուզումները: Դարձեալ պատկերը կը կորսնցնէ իւր հնազանդական կարեւորութիւնը, զրկուելով կարծեցեալ մեծ հնութենէն, եւ ունենալով իւր ուրիշ ժամանակակիցներն յոյն ու հայ նարուեստներու մէջ:

Միանգամայն բաղձալի է աւելի ընդարձակուած տեսնել մեր մտավարժ դասին հմտութեան հորիզոնը, խուսափելու համար սոյնպիսի դայթումներէ, որոնք դե՛ ժուարաւ կը պատահին եւրոպացւոց քով: Հայ տարազի պատմութեան պէս մասնագիտական գործեր՝ գրատանց կամ գրավաճառանոցաց մէջ փակուած մնալու համար չեն շարադրուած: Ակնարկ մը բաւական էր այդ աշխատութեան, որպէս զի այս սխալ չգործուէր:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐԸ

ԳՈԹԱԿԱՆ ՈՃԻՆ ՄԷՁ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1940, էջ 173-178)

Գ.

ՆՄՈՅՇԵՆԵՐ ՀԱՅ ԵՒՆՈՒԱԾԱԶԵԻԻՆ

Բ. ՀԱՂԲԱՏԻ ԺԱՄԱՏՈՒՆԸ

Հաղբատի ժամատունը⁽¹⁾ ձեռագործն է նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետին, «քարագործ»ին, զոր շինեց գերագոյն կատարելութեամբ մը, տեղւոյն եկեղեցիին արեւելեան կողմը:

Հոս շինութիւնը աւելի ընդարձակ է, քանի որ աղեղներուն բացուածքը կը հասնի 11.75 մեդրի: Ասկից զատ, ճարտար շինողը յաջողած է կառուցանել երկու յարկի վրայ, երկու առ երկու՝ խաչաձեւում աղեղներով:

Առաջին յարկի կամարախորձերը վեր կը բռնեն տանիքը, որուն այս կերպով ստացուած ութը բաժանումները կը ծածկուին փոքր կամարներով: Իններորդ ու կեղրոնական բաժանումին վրայ է որ կը հաստատուին, 5.55 մեդր բացուածքով, երկրորդ աղեղախորձերը: Այս աղեղախորձերուն առաջ բերած բաժանումներուն կեղրոնական մասը ծածկուած է փոքրիկ զմբէթով մը (պատ. 7, 8, 9):

Առաջին յարկի աղեղները վեր բռնուած են 1.50 մեդր բարձրութեամբ զանգուածային սիւներու վրայ, բացի արեւելեան կողմէն, ուր այս աղեղները կու գան կռթնելու ուղղակի որմին վրայ:

Բնական է, այս աղեղներու իրար խաչաձեւումը ծնունդ պիտի տար խրթին աղեղակապ (clef de voûte) քարերու. որովհետեւ, հայ ճարտարապետը իր աղեղները կը շինէ զանգուածային աղեղաքարերով (voussoir): Հայ ճարտարապետին շինուածքին մէջ տեղ չի գտներ փոքր քարերով աղեղի կառուցումը: Այս վերջին աղեղները առաւելապէս կը յարմարին աղիւսի գործածութեան վարժուած ոճերու:

Այս տուեալներով, կը տեսնենք թէ աղեղակապի միակտուր քարը դժուարին ձեւ մը պարտի ունենալ, չորս թեւերով երկու աղեղներու ալ կարենալ իրր աղեղակապ ծառայելու համար:

Հոս է, որ հայ ճարտարապետը ցոյց կու տայ իր ամբողջ չափը վիճահա-

(1) Հաղբատի ժամատունը ժ. դարու շինուածք է, ուրեմն աւելի հին՝ քան Հոռոմոսի աղեղախորձերը:

